

Müstəqillik illərində nitq mədəniyyəti məsələləri

Təhminə İsmayılova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Müasir Azərbaycan dili şöbəsi, aparıcı elmi işçi.
Azərbaycan. E-mail: tahmina-ismayilova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6788-1733>

XÜLASƏ

Məqalədə müstəqillik dönəmində Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin dilimizdən də yan keçmədiyini qeyd olunur. Çünki xalqın yaşadığı bütün tarixi proseslər onun dilində öz təəcəssümünü tapır. Dil xəzinədirsə, nitq bu xəzinədən lazım olanları seçib götürmək bacarığıdır. Nitqin düzgünlüyü fikir düzgünlüyü deməkdir. Nitqin gözəlliyinin digər mühüm bir şərti də işlətdiyimiz söz, ifadə və cümlələrin ədəbi dil normalarına uyğun gəlməsi ilə müəyyənleşir. Bu tələblərə riayət etməsək, dildə hərc-mərclik yaranar və subyektivizm hökm sürər. Məqalədə, həmçinin elektron və yazılı mətbuat dilində bəzən üslub normalarının kobud şəkildə pozulduğundan da bəhs edilmiş, yersiz təkrarlara, sözcülyə yol verildiyi, eyni fikrin müxtəlif formalarda izahının doğru olmadığı və bu neqativ halların qarşısının alınmasının qaçılmaz olduğu qeyd edilmişdir. Mədəni nitq prosesində söz və ifadələrin düzgün tələffüzü ilə yanaşı, onların düzgün seçilib işlədilməsi də vacib şərtidir. Bunun üçün də dilimizin qrammatik qayda-qanunlarını mükəmməl bilməliyik.

AÇAR SÖZLƏR

müstəqillik illəri,
düzgün nitq,
qrammatik qaydalar,
nitq normaları, natiqin
nitqi, elektron və yazılı
mətbuat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 02.01.2022
qəbul edilib: 07.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Problems of speech culture in the years of independence

Tahmina Ismayilova

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, department of Modern Azerbaijani language, leading researcher. Azerbaijan. E-mail: tahmina-ismayilova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6788-1733>

ABSTRACT

The article notes that the socio-political events that took place in Azerbaijan during the period of independence did not go unnoticed. Because all the historical processes experienced by the people are embodied in their language. If language is a treasure, speech is the ability to choose what is needed from this treasure. The correctness of speech means the correctness of thought. Another important condition for the beauty of speech is that the words, expressions and sentences we use comply with the norms of literary language. If we do not follow these requirements, there will be chaos in the language and subjectivism will prevail. The article also mentions that in the language of electronic and written press, sometimes stylistic norms are grossly violated, inappropriate repetition and rhetoric are allowed, the explanation of the same opinion in different forms is incorrect and it is inevitable to prevent these negative situations. Along with the correct pronunciation of words and expressions in the process of cultural speech, it is also important to choose and use them correctly. For this, we must know the grammatical rules of our language perfectly.

KEYWORDS

years of
independence, correct
speech, grammar
rules, speech norms,
speech of the
speaker, electronic
and written press

ARTICLE HISTORY

Received: 02.01.2022

Accepted: 07.02.2022

Giriş / Introduction

Nitq mədəniyyəti – yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış dilin müəyyən qanunauyğunluqları ilə tənzim olunan sabitləşmiş qaydalar sistemidir. Müstəqillik illərində də nitq mədəniyyəti insanın bir varlıq olaraq bütövlüyünü və mənəvi kamilliyini aşkar edib müəyyənləşdirən əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Belə ki, kamil nitqə sahib olan hər hansı bir insan müstəqillik şəraitində yaşayan respublikamızın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında fəallıq göstərərək müəyyən iz buraxmışdır. Bu baxımdan, nitq mədəniyyəti mədəni insan şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafında əsas rol oynayır.

“Azərbaycanda milli azadlıq dalğası siyasi fikrin, siyasi nətiqliyin parlaq nümayəndələrini yetişdirmişdir. Onların ən görkəmli nümayəndəsi ictimai-siyasi, dövlət xadimi, bacarıqlı diplomat, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevdir. O, milli mənlik şüurunun yüksəlişinə kömək edən yeni meyillərin və təşəbbüslərin banilərindən biridir... Siyasi nitqlərində fikir plüralizmi, demokratik və azad düşüncə tərzini, güclü sosial ədalət duyğusu və milli özünüdərk hissləri aşılayan Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin parlaq bilicilərindən olmuş, nitqləri, çıxışları yeni siyasi üslubu formalaşdırmışdır” [20, s. 399].

Müstəqillik dövründə nitq mədəniyyəti linqvistik elmin tətbiqi sahələrindən birinə çevrilərək, dilçilik araşdırmaları arasında ən aktual problem kimi daim diqqət cəlb etmişdir. Yalnız yüksək mədəni nitqə sahib olmaqla, müxtəlif elmlərin və peşələrin sirlərinə dərinlən yiyələnməklə qabaqcıl, mütərəqqi fikir və ideyaların düzgün mənimsənilməsinə nail olmaq mümkündür. Gözəl nitqin bir sıra mühüm xüsusiyyətləri vardır ki, onlardan da ən əsası düzgün nitqdır. Düzgün nitqin fonetik, orfoepik, leksik, onomastik, semantik, frazeoloji, söz yaradıcılığı, qrammatik (morfoloji və sintaktik) üslubi normaları zəngin dil və nitq dəlilləri əsasında ətraflı olaraq öz şərhini tapmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, elektron və yazılı mətbuatda dilimizin üslub normaları bu və ya digər formada pozulur. Həmin normalar pozulduğuna görə həm yazılı, həm də şifahi nitqdə lüzumsuz söz və ifadələr, fikir anlaşılmazlıqları, sözçülük, eyni anlayışın müxtəlif formalarda izahı və s. hallarla qarşılaşırıq. Mədəni nitq prosesində rast gəlinən bu cür neqativ hallara qarşı daim mübarizə aparılmalıdır. Bu cür nitq yalnız dildən istifadə edənlərin xüsusi zövqü və arzusundan asılı olmayıb, həm də ümumi dil inkişafının müxtəlif tərəfləri ilə tənzimlənir.

Mədəni nitq məsələlərini nitqin səlis, düzgün qurulması, dil vahidlərindən məqsədəuyğun, dəqiq, ahəngdar, aydın, məzmunlu, qısa şəkildə bəhrələnməsi və digər bu kimi problemlərlə lokallaşdırmaq həqiqətdən uzaq olar.

Professor B.Əhmədov “Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər” kitabında yazır: “Nitq həyat hadisələrini düzgün əks etdirməli, oradakı faktların təhrif olunmasına, rəqəmlərin

şişirdilməsinə (və ya əksinə, aşağı göstərilməsinə) və bu qəbildən olan digər nöqsanlara yol verməməlidir. İrəli sürülən hər bir fikir hökmən sübut olunmalı, dinləyicini inandırmalı və fəaliyyətə təhrik etməlidir” [10, s.30].

Nitqin düzgünlüyü prinsipi söz ehtiyatının zəngin olması, söz seçmək məharəti, dolğun intonasiya və danışanın dil duyumu ilə bağlıdır. Belə ki, mədəni nitq qrammatikanın qanunları baxımından da düzgün qurulmalıdır. Təqdirəlayiq haldır ki, düzgün nitq vərdişlərinə yiyələnmək məqsədilə ali məktəblərin bütün fakültələrində “Nitq mədəniyyəti” fənni tədris edilir. Bəllidir ki, mədəni səviyyə şəxsin nitqinə əsasən müəyyənləşir. Xüsusən də, müstəqillik dövründə buna mühüm mənəvi ehtiyac yaranmışdır.

Ziyalı nitqi digər insan təbəqələrinin nitqinə bir örnək olmalıdır. Düzgün yazmaq, fikri ədəbi dil səviyyəsində şərh etmək ziyalının simasını müəyyən edən amillərdəndir.

Mədəni nitq vərdişləri əsasən, məktəblərdə aşılır. Unutmaq olmaz ki, düzgün nitq insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas rol oynayır. Mədəni nitq üçün lazım olan əsas şərtlərdən biri də dilin qrammatik qaydalarına yiyələnilib, onlardan düzgün istifadə etməkdir. Bəzən şifahi nitqdə sözlərin düzgün seçilib işlədilməsində nöqsanlara yol verilir. Belə hallarla danışiq dilində, eyni zamanda Azərbaycan televiziya kanallarında nümayiş olunan verilişlərdə tez-tez rastlaşırıq. Şifahi nitq zamanı istifadə edilən yersiz ifadələrə diqqət edək: *gic-gic danışma, kül sənin başına* və s. Danışıq dilində istifadə edilən bu cür ifadələrin sayını artırmaq da mümkündür.

Mədəni nitq prosesində söz və terminlərin düzgün tələffüzü də əsas göstəricilərdən sayılır. Nitq prosesi zamanı söz və terminləri səhv tələffüz etmək bir çox səbəblərlə əlaqədardır:

a) Tələffüzdə vurğudan düzgün istifadə olunmur. Bəzi hallarda tələffüz zamanı söz və terminlərdə vurğu yerini dəyişərək, sonrakı hecadan əvvəlki hecanın üzərinə keçirilir. *Modél* əvəzinə *módel*, *foném* əvəzinə *fónem* və s.;

b) Qüsurlu tələffüzlərdən biri də metateza – səslərin sözün tərkibində yerini dəyişməsi zamanı meydana çıxır. Məsələn, *layihə* əvəzinə *lahiyə*, *dramaturgiya* əvəzinə *dramatruqiya* və s.;

c) Qüsurlu nitq şifahi nitq şəraitində uzun və qısa saitlərin tələffüzünə düzgün əməl edilməməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, *məsul* – *mə:sul*, *mədəni* – *mə:dəni*, *təbii* – *tə:bii* və s.;

ç) Qüsurlu nitq yersiz səsdüşümü və səsartımı hadisələri nəticəsində meydana gəlir: *kollektivum* əvəzinə *kollegiyum*, *gigiyena* əvəzinə *gigena* və s.

Beləliklə, gözəl nitq bu cür qüsurlarla korlanır. Ona görə də bu problemləri vaxtında aradan qaldırılmalı, şagird və tələbələrə həmin alınma sözlərlə ilkin tanışlıq zamanı düzgün tələffüz qaydaları öyrədilməli və bu, onlarda vərdişə çevrilməlidir.

Gözəl nitq dialektlərin təsiri ilə də korlanır. Nitq normalarının pozulma səbəblərindən danışarkən, dilin müxtəlif dialektlərə parçalanması və dialekt fərqlərini göstərməmək mümkün deyil. Dildə bir qrup sözlər, şəkilçilər və sintaktik vahidlər mövcuddur ki, onlar dəyişikliyə daha çox meyillidir. Ədat, nida, feili bağlama, feilin zaman, ismin hal kateqoriyaları, xitablar, ara cümlələr, mürəkkəb cümlələr və s. mədəni nitq normalarının pozulmasında əsas rol oynayır.

Mədəni nitqin əlamətləri nitq üçün müəyyənləşdirilmiş əsas keyfiyyətlərlə əlaqədardır. Biz bu əlamətlərdən biri olan nitqin düzgünlüyü tələblərindən bəhs edirik. Burada çox zaman həm şifahi, həm də yazılı nitqdə qrammatik qaydalara əməl etməkdən danışılır. Amma nitqin düzgünlüyü üçün yalnız qrammatik normalara əməl etmək əsas şərt sayılmaz. Bəzən qrammatik qaydaları bilən bəzi mütəxəssislərin həm yazılı, həm də şifahi nitqi qüsurlu olur. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün bu qaydaları bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Bunun üçün cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib sözlər seçilərək səlis tələffüz edilməli və bədii sözün təsir gücünü artıran vasitələrdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunmalıdır. Nitqin dolğunluğu üçün başlıca şərtlərdən biri də istifadə edilən fikrin gerçəkliklə əlaqəli olması və onu aydın inikas etdirməsidir. Gerçəkliklə uyğun olmayan nitq sönük olur, obyektə təsir göstərmir və nəticədə maraqsız görünür. Nitqdə gerçəklikdən uzaqlaşma başlıca olaraq iki səbəblə əlaqədardır:

1) Mühazirəçinin bilərəkdən faktları, hadisələri, onların səbəb və nəticələrini təhrif olunmuş formada izah və təhlil etməsi; Bu səbəblə bağlı aşağıdakı faktları nümunə göstərmək olar: məktəb direktorunun çıxışında mənimsəmənin yüksək faizlə göstərilməsi, layiq olmadan edilən təriflər, qüsurların gizlədilməsi və yaxud onların səbəbinin bu işlə daha az əlaqəsi olan faktorla bağlanması və s. nitqin düzgünlüyünü pozan hal kimi özünü göstərir. “Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri” kitabında deyilir: “Bu gün nitq mədəniyyətinin səviyyəsi, hər şeydən əvvəl, ifadə olunan fikrin həqiqiliyi, doğrudurüstlüyündən çox asılıdır. Ədəbi-tənqidi fikrin ifadə tərzini, hər cəhətdən gözəl, nümunəvi olmalıdır. Lakin zahirən sığallı, hamar, axıcı, rəvan, sirayətədirici nitq yalanı həqiqət adına ifadə edirsə, bu cür nitq mədəniyyəti səviyyədən uzaqdır” [6, s.109].

2) Nitqdə gerçəklikdən uzaqlaşmanın digər səbəbi kimi natiqin nitq predmeti barədə səthi məlumatla sahib olması; müasir təlim texnologiyaları, onların məktəblərdə tədrisinin mövcud problemləri (interaktiv, innovativ və s.) barədə aydın təsəvvürü, ətraflı

məlumatı olmayan rəhbər təhsil işçisinin müəllimlər qarşısında çıxışı istənilən nəticəni verə bilmir. Azərbaycanın xarici siyasəti haqqında səthi informasiyası olan mühazirəçi, icmalçı, şərhçi və digərlərinin çıxışı maraqsız olur, dinləyicilər tərəfindən müsbət qarşılanmır.

Mədəni nitqin düzgünlük prinsipinə əsasən cümlənin bitkin şəkildə qurulması əsas şərtlərdən biridir. Bu baxımdan, natiqin nitqi digərlərindən seçilməli və o, dinləyicilərlə kommunikasiyanın bütün formalarında fikrini dolğun, aydın və təsirli cümlələr vasitəsilə ifadə etməyi bacarmalıdır. Nitq prosesi zamanı düzgün cümlə qurmaq məqsədilə düşünmək və nümunəvi cümlələr qurmaq mümkün deyildir. Bu cür nitq bacarığı, xüsusilə də nitq söyləyənlərdə lazımı vərdişə çevrilməli, nəzərdə tutulan fikir özünə uyğun forma ilə təqdim edilməlidir.

Natiqin nitqi, hər şeydən öncə bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngin olmalıdır. Burada frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəllərdən, sinonimlərdən nitqin ekspressivliyini artırmaq üçün bol-bol istifadə edilməli, ən incə mətləblər bu vasitələrlə ifadə olunmalıdır. Yalnız bu zaman mədəni nitq bədii və təsirli ola bilər. Bu mənada, ümummilli lider Heydər Əliyevin nitqləri sinonim və frazeoloji birləşmələrlə zəngindir. Bu sinonimlər həm də müstəqilliyimizin əbədi olmağı ilə bağlı fikirlərdir: *“Bilirsiniz ki, biz öz müstəqilliyimizi təsdiq etmək, onu toxunulmaz etmək, əbədiləşdirmək, enməz etmək üçün Dünya Birliyində Azərbaycanın bu gün nə olduğunu və gələcəkdə nə cür ölkə olacağını sübut etməliyik”*, gah ədalətli seçkilərlə bağlı fikirlərdə: *“Ümidvaram ki, bu seçkilərin tam demokratik, azad, sərbəst, ədalətli keçirilməsinə nail olacağıq”*, gah da erməni xislətini bütün dünyaya bəyan etmək üçün işlədilir: *“Həmin təbliğat bu ölkələrdə əksər insanların beynini doldurmuşdur ki, ermənilər yazıq, məzlum millətdir, guya vaxtilə türklər erməniləri qırıblar, soyqırımını olubdur, guya indi onları azərbaycanlılar qırır, ermənilərə yardım etmək lazımdır və s.”*

Heydər Əliyevin nitqlərində frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus yeri vardır: *“Heç kəs azərbaycanlıların qaşına-gözünə aşıq olub Azərbaycana gəlmir”*, *“Biz özümüzü bir ölkənin quyruğuna bağlaya bilmərik. Biz heç kəsin quyruğuna bağlanan xalq deyilik. Biz böyük xalqıq, öz adımız, öz dilimiz, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, musiqimiz və öz ölkəmiz var”* [23, s.413].

Bəzən mədəni nitqin gözəlliyinə xələl gətirən, onu korlayan söz və ifadələrdən də istifadə edilir. Belə söz və ifadələrə *“zad”*, *“şey”*, *“uje”*, *“mejdu proçim”* və s. nümunələr misal göstərmək olar. *“Deməli”*, *“hardasa”* sözləri də nitqi eybəcərləşdirir. Belə nitq çox zaman, haqlı olaraq rişxəndlə qarşılanır.

Natiq nitqinin digər məziyyətləri ilə yanaşı, məntiqi, qrammatik cəhətdən düzgün cümlə qurmaq bacarığı ilə də dinləyicilərə örnək olmalıdır. Onun nitqində uzun, dolaşlıq, təmtəraqlı cümlələrə yol verilməməli, fikir aydın və sadə şəkildə ifadə edilməlidir.

Səlis nitqin arqumentlərindən biri də onun zənginliyidir. Fikir zənginliyi, məna genişliyi mədəni nitqin əsasında dayanmalıdır. Nitqin zənginliyi fikrin aydınlığı deməkdir. O, həmçinin dil elementlərinin rəngarəngliyi və çoxluğu ilə əlaqədar meydana çıxır. Gözəl nitq üçün əsas ölçü meyarı natiqin (şifahi və yazılı) zəngin söz ehtiyatına sahib olmasıdır. O, hər hansı bir məsələni aşkar edərkən, ən lazımlı leksik vahidlərdən, onların sinonimik, antonimik mənalarından, sabit söz birləşmələrindən (idiomlardan, ibarələrdən və s.), məcazın növlərindən geniş istifadə etməklə dolğun nitqə sahib ola bilər. Rabitəli nitq prosesində nə qədər müxtəlif, təkrarlanmayan söz, ifadə və cümlələrdən istifadə edilərsə, həmin nitq bir o qədər zəngin olar, maraqla dinlənilər və dinləyicilərə müsbət təsir göstərir. Lüğət ehtiyatı zəngin olan, istifadə etdiyi söz və ifadənin mənasını asan başa düşən natiq daim öz fikirlərini çətinlik çəkmədən, müstəqil formada ifadə etmək bacarığına sahib olur. Nitqin zənginliyi insanın məşğul olduğu işin xarakterindən, ətraf mühətdən, natiqin mütləq mədəniyyəti və dünyaya baxışından asılıdır. Bilik dairəsi və mütləqəsi geniş olan insanların lüğət ehtiyatı da zəngin olur.

Mədəni nitq sahibi hər zaman özünün söz ehtiyatının artırılması qayğısına qalmalıdır. Bunun üçün ən optimal yol kütləvi informasiya vasitələrində olan çıxışları, məlumatları dinləmək və mütləqəni genişləndirməkdir. Natiqlərin nitqini dinləmək, müntəzəm olaraq onların ifadə tərzinə diqqət yetirmək, mədəni nitqin sirlərini mənimsəmək yolu ilə də söz ehtiyatını zənginləşdirmək mümkündür.

Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinin başlıca üsullarından biri də mütləq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Hər cür üsluba məxsus əsərlərin daimi mütləqəsi insanın lüğət ehtiyatının artırılmasına səbəb olur. Nitq söyləyən öz nitqində mənası, tələffüzü anlaşılmayan söz və ifadələr işlətməməlidir. Əgər bu cür söz və terminlərdən istifadə etməyə ehtiyac yaranarsa, o zaman onların semantikasi və ətraflı şərhilə bağlı mənbələrə (soruq kitabları, izahlı lüğətlər, ensiklopediyalar, internet resursları və s.) nəzər salmaq, mühazirə mətnlərində müəyyən qeydlər aparmaq məsləhətdir ki, natiq yeri gəldikcə həmin terminin mənasını, hətta mənşəyini belə dinləyicilərə (xüsusən də tələbələrə, magistrələrə və b.) izah edə bilsin.

Nitqin dolğunluğu çıxış edən söz ehtiyatının zənginliyindən çox asılıdır. Əgər natiqin söz ehtiyatı zəngindirə, söz yox ki, bu zaman nitq daha cəlbedici olar. Bu cür nitqə

nümunə olaraq, mühazirə oxuyan ali məktəb müəllimlərini, professorları misal göstərmək olar. Belə nitqi tələbələr, magistrələr həvəslə dinləyir və ondan daha çox bəhrələnirlər.

Ümumiyyətlə, bütün insanlar gözəl nitqə sahib olmaq üçün öz lüğət ehtiyatlarını artırmağa diqqət yetirməlidirlər. Belə insanlar mütaliəni genişləndirməli, daha çox bədii ədəbiyyat oxumalı və yeni sözlərin mənalarını öyrənməlidirlər. Beləliklə, deyilənlərdən aydın olur ki, mədəni nitqin inkişafında mütaliənin rolu böyükdür: “Mütaliə ən böyük alimdir” [A.S.Puşkin]. Bu deyim də mədəni nitqin inkişafında mütaliənin rolunu bariz şəkildə əks etdirir. Bilik sərvətlərinin mənbəyi mütaliə qaynağı olan kitablardır. Başqa sözlə desək, insanların əldə etdiyi bilik sərvətləri kitablardadır. Kitab bəşəriyyəti mənən zənginləşdirir, insanın təfəkkür tərzini inkişaf etdirir, nitq qabiliyyətini artırır. Mütaliə mənbəyi olan kitablar məzmununa görə bədii, elmi, siyasi və s. formalarda olur. Kitablarda mənəvi sərvət kimi insanın nitqinə qida verir. Ona görə də “elə adamlar axtarın ki, onlarla söhbət yaxşı kitaba bərabər olsun, elə kitablarda axtarın ki, mütaliəsi filosoflarla söhbətə dəysin” [Bəhmənyar Əbül Həsən Mərzban].

Görkəmli Azərbaycan yazıçı və şairləri M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və başqaları mütaliəni “nitqin açarı” adlandırmışlar. Kitabın və ya hər hansı bir əsərin məzmununu istənilən səviyyədə başa düşüldükdə, onun mütaliəsi nitqin inkişafı üçün daha səmərəli olur.

Nitqin zənginliyi üçün radio və televiziya verilişlərini dinləmək əsas şərtlərdəndir. Veriliş aparıcılarının nitqlərini müntəzəm dinləməklə də lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək mümkündür.

Nitqin gözəlliyini və emosionallığını şərtləndirən amillərdən biri də intonasiyadır. İntonasiya dedikdə, şifahi nitqin əsas ifadə vasitələri nəzərdə tutulur ki, bu vasitələr danışanın nitq predmetinə və öz müsahibinə münasibətini bildirməyə imkan yaradır. Bundan əlavə, intonasiya söz və ifadəyə müxtəlif mənə çalarları qatıb onun məzmununu genişləndirir, dolğunlaşdırır. Söylənilən fikirlər, insanın keçirdiyi emosional hallar, uyğun səs ahəngi, avazla oxunuş, canlı nitq müxtəlif intonasiya gücünə malik olur ki, bu səbəblə də natiq intonasiyanın tərkib hissələrindən (məntiqi vurğu, fasilə, ton, tembr, temp və s.) düzgün istifadə etməli olur.

Nitq prosesi zamanı sintaktik quruluşda xitablardan, ara söz və ara cümlələrdən yerli-yerində istifadə edilməli, cümlələrdə vacib intonasiya elementləri gözlənilməlidir.

Azərbaycan dilinin qrammatik və üslubi imkanları olduqca zəngindir. Bu imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək mədəni nitqi gözəlləşdirən faktorlardandır.

Məntiqi vurğu nitq mədəniyyətini yaradan komponentlərdən biri hesab edilir. Nitq sahibi bir qayda olaraq çalışır ki, nitq prosesi zamanı dinləyicinin diqqətini onun məhz toxunmaq istədiyi fikrə cəmləşdirsin. Belə olduğu halda, natiqin nitqi effektiv hesab olunur və nitqin təsir dairəsi genişlənir. Məntiqi vurğunun yeri nitq prosesinin əsas faktoru olan cümlədə qeyri-sabitdir. Yəni o, istənilən cümlə üzvünün üzərinə düşə bilər.

Bir şərtlə ki, həmin üzv müəllif fikrinin əsas ağırlıq mərkəzinə istiqamətlənmiş olsun. Tədqiqatlar göstərir ki, nitq şəraitində məntiqi vurğu, əsas etibarilə, cümlə üzvü tamamlığın üzərinə düşə bilər. Beləliklə, məntiqi vurğunun yerli-yerində işlədilməsi natiq, diktör, mühazirəçi və təbliğatçılardan xüsusi ustalığ tələb edir.

Nəticə / Conclusion

Deyilənləri yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlirik ki, müstəqillik dönəmində yüksək inkişaf səviyyəsinə çatan cəmiyyət üzvləri tələbat və güzəranlarına yeni münasibət göstərdikləri kimi, onlara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət göstərən dilə də yeni nəzərlə baxmalıdırlar. Xalqın mədəni səviyyəsinin göstəricisi olan dili və nitqi zəngin olmalı, ümumxalq dilin tələblərinə yad olan söz və ifadələrdən təmizlənməli, Azərbaycan ədəbi dilinin bütün normalarının tələblərinə cavab verməlidir. Təbii ki, bu məsələnin düzgün həlli də birbaşa biz mütəxəssislərdən asılıdır. Arzu edirik ki, orfoqrafiya qaydaları hər kəs tərəfindən qəbul edildiyi kimi, Azərbaycan dilində doğru-düzgün danışmaq, yazmaq, fikir aydınlığı, səlislik, ardıcılıq yüksək mədəni və elmi nitqin əsas tələbləri olaraq, cəmiyyətin hər bir fərdi tərəfindən gözlənilsin.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev N. (2016). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil. 277 s.
2. Abdullayev A. (1968). Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 149 s.
3. Abdullayev N., Məmmədov Z. (2008). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil. 277 s.
4. Axundov A. (1985). Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı. 223 s.
5. Axundov A., Məmmədov M., Mahmudov M. (1998). Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, Elm. 168 s.
6. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. (1988). Bakı, Maarif. 132 s.
7. Babayev A. (2015). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Gənclik. 572 s.
8. Cahangirov F. (2014). Dil və mədəniyyət. Bakı, Elm və təhsil. 298 s.
9. Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. (2018). Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı, Şərq-Qərb. 304 s.
10. Əhmədov B. (1988). Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər haqqında. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, API-nin nəşri, s.29-30.
11. Əliyev K. (1994). Natiqlik sənəti. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 172 s.
12. Həsənov H. (1999). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı. 398 s.
13. Xəlilzadə F. (2003). Dilimizə yad ifadələr yaraşmır. Bakı, "Azərbaycan" qəzeti, 2 fevral.
14. Xudiyev N. (2004). Heydər Əliyevin dil siyasətinin uğurları. Bakı, "Dirçəliş", № 74.
15. Xudiyev N. (1996). Heydər Əliyev və Azərbaycan dili məsələləri. "Azərbaycan" qəzeti, 22-24, 28 avqust.
16. Xudiyev N. (1996). Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti. "Azərbaycan" qəzeti, 8-17-30 oktyabr.
17. İbrahimov M. (1979). Gəlin gözəl danışaq. Nitq mədəniyyəti, III buraxılış. Bakı, s.36-37.

18. İbrahimov M. (1989). Dilin müqavimət qüvvəsi və gözəlliyi. “Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri”. Bakı, API-nin nəşri, s.54-57.
19. İsmayılova M. (2016). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, ADPU. 107 s.
20. Məmmədli N. (2020). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil. 527 s.
21. Məmmədov M. (2004). Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, Nurlan. 225 s.
22. Yusifov M. (1997). Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Bakı, Gənclik. 144 s.
23. Zamanov N. (2013). Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil. 480 s.
24. Бахтин М. (1979). Эстетика словесного творчества. М.: Художественная литература. 423 с.
25. Кохтев Н. (1992). Основы ораторской речи. М., Московский университет. 238 с.
26. Кохтев Н. (1990). Риторика. М., Московский университет. 207 с.